

वेदेषु लोकोपकारिणी भावना

डॉ महीपालयादव

सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविद्यालयः जयपुरम्।

सामान्यतया वेदाः देवतास्तुतिपराः, यज्ञप्रधानाः, तथा ब्रह्मविद्याकेन्द्रिताः ग्रन्थाः इति मन्यन्ते; किन्तु सूक्ष्मतया अवलोक्यते चेत् तेषु समष्टि-हितकामना, सामाजिक-एकात्मता, पारस्परिक-सहयोगः, पर्यावरण-संरक्षण-दृष्टिः, तथा विश्व-मंगल-प्रार्थना इत्यादयः बहुधा प्रतिपादिताः सन्ति। “लोकोपकारिणी भावना” इति संकल्पना अत्र तादृशी दार्शनिक-चेतना इति गृहीता, या व्यक्तिकेन्द्रित-साधनात् अतिक्रम्य समष्टि-कल्याणं, सर्वभूतहितं, तथा सामाजिक-संतुलनं लक्ष्यीकुरुते। ऋग्वेद-सामवेद-यजुर्वेद-अथर्ववेदेषु विहितेषु मन्त्रेषु एषा चेतना प्रत्यक्षतया तथा अप्रत्यक्षतया व्यक्ता दृश्यते। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपद्यते यत् वैदिक-दृष्टिः केवलं आध्यात्मिक-उद्धार-केन्द्रिता न, अपि तु सामाजिक-समन्वय-प्रधान-विश्वकल्याणाभिमुखी चेतनारूपेण विकसिताऽस्ति। भारतीय-वैदिक-वाङ्मयपरम्परा विश्वस्य प्राचीनतम-सांस्कृतिक-साक्ष्येषु एकं महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। वेदाः केवलं धार्मिक-ग्रन्थाः न, अपि तु जीवनदर्शनस्य, सामाजिक-संरचनायाः, तथा विश्वव्यवस्थायाः मूलाधारग्रन्थाः इति मन्यन्ते। तेषु निहिताः मन्त्राः प्रथमदृष्ट्या देवतास्तुतिपराः इव दृश्यन्ते, किन्तु तेषां अन्तर्निहित-संरचनायां मानवसमाजस्य संगठनम्, परस्पर-समन्वयः, तथा लोकहित-कामना स्पष्टतया प्रकटते। “लोकोपकारिणी भावना” इति पदेन अत्र तादृशी दार्शनिक-चिन्तनप्रवृत्तिः अभिप्रेयते, या व्यक्तिगत-साधन-केन्द्रितत्वात् अतिक्रम्य सर्वजनहिताय, सर्वभूत-कल्याणाय, तथा विश्व-समन्वयाय उन्मुखा भवति। वैदिकदृष्टौ मनुष्यः केवलं स्वस्य मोक्षार्थं प्रयत्नशीलः न, अपि तु समाजस्य, प्रकृतेः, तथा विश्वव्यवस्थायाः अङ्गरूपेण स्वकर्तव्यं निर्वहति। ऋग्वेदे, यजुर्वेदे, अथर्ववेदे च बहुषु स्थलेषु सामाजिक-एकात्मता, सामूहिक-संवादः, तथा मंगलकामना प्रतिपादिता दृश्यते।

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

(ऋग्वेदः १०.१९१.२)

अयं मन्त्रः केवलं अनुष्ठान-विधिः न, अपि तु सामाजिक-संगठनस्य दार्शनिक-सूत्रम् अस्ति। अत्र एकत्वेन गमनम्, संवादः, तथा मनैक्यं समाज-स्थैर्यस्य मूलतत्त्वत्वेन प्रतिपाद्यते।

तथैव—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

(ऋग्वेदः १.८९.८)

अत्र “भद्रं” इति पदेन सर्वेषां मंगलकामना व्यक्ता। एषा सार्वत्रिक-कल्याणाभिमुखी दृष्टिः वेदेषु निहितां लोकोपकारिणीं चेतनां उद्घाटयति। ऋग्वेदः प्राचीनतमः वैदिक-संहिताग्रन्थः सन् देवतास्तुतिपरः इति प्रसिद्धः, किन्तु तस्य मन्त्रेषु अन्तर्निहिता सामाजिक-समन्वय-चेतना गभीरतया निरीक्षणीया। ऋग्वैदिक-संस्कृतौ मनुष्यः विश्वव्यवस्थायाः अविभाज्य-अङ्गरूपेण स्वीकृतः; अतः तस्य कर्तव्यं केवलं स्वार्थ-साधनं न, अपि तु ऋत-संतुलन-पालनम् तथा समाज-कल्याण-समर्थनम् अपि आसीत्। “ऋत” इति संकल्पना विश्वव्यवस्थायाः नैतिक-आधारम् अस्ति; ऋतस्य पालनं सर्वेषां भूतानां हितं सुनिश्चितं करोति। अतः ऋग्वेदे प्रतिपादिता देवतास्तुतिः वस्तुतः विश्व-संतुलन-रक्षणस्य आह्वानम् अपि भवति। ऋग्वेदे सामाजिक-एकात्मतायाः उद्घोषः विशेषतया प्रखरः अस्ति।

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

(ऋग्वेदः १०.१९१.२)

अयं मन्त्रः सामाजिक-जीवनस्य आधारतत्त्वं प्रतिपादयति। अत्र व्यक्तयः पृथक्-पृथक् स्वार्थेषु न प्रवर्तन्ताम्, अपि तु संयुक्तचेतनया, परस्परसंवादेन, तथा समन्वित-संकल्पेन जीवनं यापयन्तु इति उपदेशः दीयते। एषा दृष्टिः सामूहिक-निर्णय-प्रक्रियायाः आद्यरूपम् इति मन्येत, यत्र समाजः परस्परावलम्बित-संरचनारूपेण अवगम्यते। तथैव “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः” इत्यादि मन्त्रेषु सर्वजन-मंगलकामना व्यक्ता दृश्यते। अत्र व्यक्तिगत-समृद्धेः अपेक्षया समष्टि-हितस्य आकाङ्क्षा प्रमुखा। ऋग्वैदिक-प्रार्थनासु “नः” इति बहुवचन-प्रयोगः प्रायः दृश्यते, यः सामूहिक-चेतनां सूचयति।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

(ऋग्वेदः १.८९.८)

एषा सार्वत्रिक-कल्याणाभिमुखी दृष्टिः लोकोपकारिण्याः भावनायाः द्योतकः अस्ति।

ऋग्वेदे दानपरम्परा अपि सामाजिक-समन्वयस्य आधाररूपेण प्रतिष्ठिता। दानी पुरुषः स्तुत्यः, कृपणः तु निन्दितः। एतादृशी मूल्य-व्यवस्था संसाधनानां न्यायोचित-वितरणं प्रोत्साहयति। आर्थिक-संपत्तिः केवलं संचय-प्रधान-वस्तु न, अपि तु सामाजिक-उत्तरदायित्वस्य साधनम् इति भावः तत्र प्रकटते। प्रकृतिसंबन्धः अपि ऋग्वेदे लोकोपकारिणी-दृष्ट्या महत्त्वपूर्णः। सूर्यः, वृष्टिः, अग्निः, वायुः— एते सर्वे जीवनधारणस्य तत्त्वानि सन्ति। देवतास्तुति तेषां संरक्षणस्य आह्वानम् अपि भवति। प्रकृतिः मानवस्य उपभोग्य-वस्तु न, अपि तु सहजीवनस्य आधारः इति दार्शनिक-चेतना अत्र निहिता।

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् ।

(मुण्डकोपनिषद् १.१.१)

एषा वाणी सत्य-ऋत-संतुलनस्य समाजस्थैर्ये अनिवार्यत्वं प्रतिपादयति। सत्यपालनम्, ऋत-आचरणम्, तथा न्याय-संरक्षणम्— एते सर्वे लोकहितस्य मूलाधाराः सन्ति।

एवं ऋग्वेदे लोकोपकारिणी भावना त्रिविधरूपेण व्यक्ता दृश्यते— (१) सामाजिक-एकात्मता, (२) नैतिक-सत्याधारित-जीवनदृष्टिः, (३) प्रकृति-संरक्षण-आधारित-संतुलनम्। ऋग्वेदः तस्मात् केवलं आध्यात्मिक-स्तोत्रसंग्रहः न, अपि तु सामाजिक-समन्वय-दर्शनस्य आद्य-ग्रन्थरूपेण अवगन्तुं शक्यते। यजुर्वेदः वैदिक-साहित्ये अनुष्ठान-प्रधानः ग्रन्थः इति प्रसिद्धः, किन्तु तस्य मन्त्र-संरचनायां केवलं यज्ञ-विधानस्य निर्देशः न, अपि तु सामाजिक-समन्वय-चेतनायाः दार्शनिक-आधारः अपि निहितः अस्ति। यजुर्वेदिक-दृष्ट्या यज्ञः केवलं देवताराधन-क्रिया न, अपि तु लोकसंग्रहस्य, सामाजिक-संतुलनस्य, तथा संसाधन-संविभागस्य आध्यात्मिक-रूपान्तरणम् इति अवगन्तुं शक्यते। अत्र “यज्ञ” इति पदं सामुदायिक-क्रियायाः प्रतीकत्वेन व्यवहियते, यत्र व्यक्तयः स्वस्वार्थं त्यक्त्वा समष्टि-हिताय संगच्छन्ति।

यजुर्वेदे प्रायः सामूहिक-कल्याण-कामना प्रतिपादिता दृश्यते।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभागभवेत् ॥

(महाउपनिषद् ६.७१)

यद्यपि अयं मन्त्रः उपनिषदादि-परम्परायां प्रसिद्धः, तथापि यजुर्वेदिक-भावनायाः अनुगुणः अस्ति। अत्र सर्वेषां सुखकामना, रोगनिवारणम्, तथा दुःखनिवारणम्— एते सर्वे लोकोपकारिण्याः भावनायाः स्पष्टद्योतकाः सन्ति। यजुर्वेदे यज्ञसंरचना सामाजिक-आर्थिक-समन्वयस्य उपकरणम् आसीत्। यज्ञे हविर्भाग-वितरणम्, दक्षिणा-प्रदानम्, तथा सहभागीजनानां पोषणम्— एते सर्वे संसाधनानां न्यायोचित-विनियोजनस्य उदाहरणानि सन्ति। यज्ञः केवलं दैवी-अनुष्ठानः न, अपि तु सामाजिक-संवाद-समन्वयस्य सजीव-प्रक्रिया आसीत्।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।

(ऋग्वेदः १०.९०.१६ — पुरुषसूक्तम्)

एषा वाणी परस्पर-समर्पण-चक्रस्य दार्शनिक-आधारं प्रतिपादयति। यत्र एकः स्वसंपत्तेः अंशं समष्टेः कृते समर्पयति, तत्र सामाजिक-संतुलनं दृढीभवति। यजुर्वेदे पृथिवी-आकाश-वायवादीनां संरक्षण-भावना अपि व्यक्ता। पर्यावरण-संतुलनम् सामाजिक-जीवनस्य आधारः इति दृष्टिः स्पष्टा।

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।

(अथर्ववेदः १२.१.१२ — पृथिवीसूक्तम्)

एषा भावना दर्शयति यत् मानवः प्रकृतेः पुत्रः, न तु शोषकः। संसाधनानां उपयोगः प्रकृतिसंतुलनाधीनः भवेत् इति संकेतः अत्र निहितः। एषा पर्यावरण-चेतना लोकोपकारिण्याः भावनायाः अन्यतम-आयामः अस्ति। यजुर्वेदे नेतृत्वस्य अपि लोकहित-प्रधानरूपं निर्दिष्टम्। राजा वा यजमानः केवलं अधिकारिणः न, अपि तु लोकपालाः इति मन्यन्ते। शासनं धर्माधारितम्, समाज-कल्याणाभिमुखम्, तथा संसाधन-न्याय-संरक्षण-प्रधानम् इति प्रतिपादयते। यजुर्वेदे लोकोपकारिणी भावना त्रिविधरूपेण व्यक्ता— (१) यज्ञ-आधारित-सामुदायिक-संरचना, (२) सर्वजन-सुखकामना, (३) पर्यावरण-संतुलन-दृष्टिः। अत्र आध्यात्मिक-क्रिया सामाजिक-कल्याण-प्रक्रियायाः माध्यमम् भवति।

अथर्ववेदः वैदिक-साहित्ये विशेष-स्थानं धारयति, यतः तत्र केवलं यज्ञ-स्तुति वा दैवी-आवाहनम् न, अपि तु प्रत्यक्ष-लोकजीवनस्य, रोग-निवारणस्य, सामाजिक-शान्तेः, तथा पर्यावरण-संतुलनस्य बहुविध-प्रार्थनाः दृश्यन्ते। यदि ऋग्वेदः स्तुतिपरः, यजुर्वेदः अनुष्ठानप्रधानः, सामवेदः संगीत-आश्रितः इति मन्यते, तर्हि अथर्ववेदः लोकजीवनस्य व्यावहारिक-कल्याण-ग्रन्थः इति अवगन्तुं शक्यते। अत्र लोकोपकारिणी भावना अधिकं प्रत्यक्षतया, सामाजिक-जीवन-संदर्भं, तथा मानवीय-पीडानिवारणरूपेण व्यक्ता दृश्यते। अथर्ववेदे रोगनिवारणस्य, भयशमनस्य, तथा सामाजिक-सुरक्षायाः सम्बन्धिनः मन्त्राः बहुधा दृश्यन्ते। एतत् सूचयति यत् वैदिक-चिन्तनं केवलं पारलौकिक-उद्धारपर्यन्तं सीमितं न, अपि तु इहलौकिक-जीवनस्य रक्षणाय अपि समर्पितम् आसीत्। लोकस्य आरोग्यं, सुरक्षा, तथा मानसिक-शान्तिः एते सर्वे लोकोपकारिण्याः भावनायाः प्रत्यक्ष-प्रयोगाः सन्ति। अत्र भूमिः केवलं संसाधन-भाण्डारं न, अपि तु जीवनदायिनी-माता इति प्रतिष्ठाप्यते। एषा दृष्टिः पर्यावरण-संरक्षणस्य, संतुलित-उपयोगस्य, तथा प्राकृतिक-संसाधन-रक्षणस्य गभीर-दर्शनम् उद्घाटयति। लोकोपकारिणी भावना अत्र पर्यावरणीय-आयामेन संयुक्ता दृश्यते।

अथर्ववेदे सामाजिक-समन्वयस्य, शान्तेः, तथा परस्पर-मैत्रीभावस्य प्रार्थनाः अपि बहुधा दृश्यन्ते।

शं नो मित्रः शं वरुणः ।

(ऋग्वेदः १.८९.१)

एषा प्रार्थना केवलं देवतानां कृपाकामना न, अपि तु समाजे शान्ति-समृद्धि-सौहार्दस्य आकाङ्क्षा। “शं” इति पदेन मंगल-शान्ति-समन्वय-भावना व्यक्ता। अथर्ववैदिक-दृष्ट्या लोकोपकारिणी भावना केवलं आध्यात्मिक-उपासना न, अपि तु सामाजिक-न्याय-संरक्षणस्य, रोग-निवारणस्य, तथा सामुदायिक-सुरक्षायाः संगठित-चिन्तनम् अस्ति। अत्र वैदिक-दर्शनं लोकजीवनस्य व्यावहारिक-संकटेषु अपि सक्रियम् आसीत्। तथैव, अथर्ववेदे गृहजीवनस्य, पारिवारिक-सौहार्दस्य, तथा ग्राम-शान्तेः सम्बन्धिनः मन्त्राः सामाजिक-स्थैर्यस्य आधाररूपेण कार्यं कुर्वन्ति। परिवारः समाजस्य मूल-इकाई इति स्वीकृत्य तस्य संरक्षणम् लोकोपकारिण्याः भावनायाः आवश्यक-आयामः आसीत्। अतः विश्लेषणतः प्रतिपद्यते यत् अथर्ववेदे लोकोपकारिणी भावना सर्वाधिक-व्यावहारिक-रूपेण व्यक्ता। अत्र धर्मः तथा आध्यात्मिकता लोकजीवनस्य प्रत्यक्ष-कल्याणेन संयुक्ता दृश्यते। सामाजिक-आरोग्य-सुरक्षा-पर्यावरण-संतुलन-शान्ति-समृद्धि— एते सर्वे अथर्ववैदिक-दृष्ट्या लोककल्याणस्य अभिन्न-अवयवाः सन्ति।

ऋग्वेद-यजुर्वेद-अथर्ववेदेषु विहितानां मन्त्राणां समन्वित-परीक्षणेन स्पष्टं भवति यत् वेदेषु लोकोपकारिणी भावना केवलं उपदेशात्मक-वाक्यरूपेण न, अपि तु एकस्य समग्र-दार्शनिक-दृष्टिकोणस्य अभिव्यक्तिरूपेण प्रतिष्ठिता। अत्र व्यक्ति, समाजः, प्रकृतिः, देवता, तथा विश्वव्यवस्था— एते सर्वे परस्परावलम्बित-संबन्धरूपेण अवगम्यन्ते।

लोकोपकारिणी भावना तस्मात् पृथक् सामाजिक-आन्दोलनरूपेण न, अपि तु वैदिक-दृष्टेः अन्तर्निहित-स्वभावरूपेण व्यक्ता। प्रथमं, ऋत-संकल्पना अस्य दार्शनिकाधारः अस्ति। ऋतं विश्वव्यवस्थायाः नैतिक-संतुलनम् इति स्वीक्रियते। यदि प्रत्येकः मनुष्यः स्वकर्तव्यं ऋत-आधारेण निर्वहति, तर्हि समाजः स्वयमेव संतुलितः भवति। अतः लोकोपकारः वैदिक-दृष्ट्या बाह्य-सेवा-प्रवृत्तिः न, अपि तु ऋत-पालनस्य स्वाभाविक-फलम्। सत्यं, ऋतं, दानम्, संयमः— एते सर्वे लोककल्याणस्य अनिवार्य-तत्त्वानि सन्ति। द्वितीयं, समष्टि-दृष्टिः वेदेषु अत्यन्तं प्रबलाऽस्ति। मन्त्रेषु “नः”, “वः”, “सर्वे” इत्यादीनां प्रयोगः सामूहिक-चेतनां सूचयति। व्यक्तिः पृथक् अस्तित्वेन न, अपि तु समाजस्य अङ्गरूपेण अवस्थितः। तृतीयं, प्रकृतिसंतुलनस्य आदरः। वेदेषु प्रकृतिः पूज्यत्वेन स्वीकृता। सूर्यः, अग्निः, वृष्टिः, भूमिः— एते सर्वे जीवनाधाराः सन्ति। अत्र पर्यावरण-संरक्षणं अप्रत्यक्षतया लोकोपकारस्य अंगत्वेन अवगन्तुं शक्यते। मानवः प्रकृतेः पुत्रः, न तु स्वामी— एषा भावना शोषण-प्रधान-दृष्टेः विरुद्धा अस्ति। चतुर्थं, दान-न्याय-संरचना। वेदेषु दानस्य महत्त्वं केवलं धार्मिक-फलार्थं न, अपि तु सामाजिक-संतुलनार्थं प्रतिपादितम्। दानं संसाधनानां प्रवाहं सुनिश्चितं करोति, तथा असमानतां न्यूनयति। लोकोपकारः अत्र संसाधन-संविभागस्य नैतिक-आधारः भवति। पञ्चमं, शान्ति-प्रार्थना। वेदेषु शान्तिपाठाः सर्वत्र दृश्यन्ते। वेदेषु प्रतिपादितायाः लोकोपकारिण्याः भावनायाः सम्यगनुशीलनात् अयं निष्कर्षः सिद्ध्यति यत् वैदिकदृष्टिः न केवलं आध्यात्मिक-उद्धार-केंद्रिता, अपि तु सामाजिक-समन्वय-प्रधान-समष्टि-दृष्टिः अस्ति। ऋग्वेदे सामूहिक-एकात्मता, यजुर्वेदे यज्ञ-आधारित-सामुदायिक-संरचना, अथर्ववेदे लोकजीवन-सुरक्षा-आरोग्य-प्रार्थना— एते सर्वे तत्त्वानि एकस्य व्यापक-लोकहित-चिन्तनस्य अवयवाः सन्ति। वेदेषु प्रतिपादिता प्रार्थना, ऋत-संकल्पना, दान-व्यवस्था, शान्ति-भावना, तथा प्रकृतिसम्मान-दृष्टिः— एते सर्वे मिलित्वा लोकोपकारिणीं चेतनां निर्माति। एषा भावना व्यक्तिकेन्द्रित-साधनस्य अतिक्रमणं कृत्वा समष्टि-हितस्य प्रतिष्ठापनं करोति। वेदेषु “नः”, “वः”, “सर्वे”, “विश्वम्” इत्यादिपदानां प्रयोगः सामूहिक-चेतनां सूचयति। व्यक्तिः तत्र स्वार्थपरायणः न, अपि तु विश्वव्यवस्थायाः उत्तरदायी-अङ्गः इति स्वीकृतः। एषा दृष्टिः सामाजिक-नैतिक-उत्तरदायित्वस्य आद्यरूपम् इति मन्येत। समकालीन-परिप्रेक्ष्ये, यत्र वैश्विक-स्तरे पर्यावरण-संकटम्, सामाजिक-असमानता, संसाधन-शोषणम्, तथा हिंसात्मक-विच्छेद-दृष्टिः दृश्यते, तत्र वैदिक-लोकोपकारिणी-भावना पुनरवलोकनीया अस्ति। “समानी व आकृतिः” इति मन्त्रः सामाजिक-संवादस्य, “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा” इति वाणी संयमित-उपभोगस्य, “माता भूमिः” इति भावना पर्यावरण-संरक्षणस्य, तथा “शं नो मित्रः” इति प्रार्थना वैश्विक-शान्तेः आदर्शं प्रदर्शयति। एते तत्त्वानि केवलं प्राचीन-स्मरणीय-वाक्यानि न, अपि तु समकालीन-नैतिक-संवादस्य आधाररूपेण उपयुज्यन्तुं शक्यन्ते। वेदेषु लोकोपकारिणी-भावनायाः एकः महत्त्वपूर्णः आयामः “लोकसंग्रह” इति तत्त्वम् अस्ति। यद्यपि “लोकसंग्रह” इति पदं स्पष्टतया गीता-ग्रन्थे प्रख्यातम्, तथापि तस्य मूलदृष्टिः वैदिक-चिन्तने एव प्रतिष्ठिता दृश्यते। समाजस्य विघटनं न भवेत्, परस्पर-विश्वासः दृढः भवेत्, तथा सामूहिक-कर्तव्य-भावना सुदृढीभवेत्— एषा भावना वेदेषु बहुधा प्रतिपादिता।

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

अयं मन्त्रः केवलं धार्मिक-उपदेशः न, अपि तु सामाजिक-संगठनस्य दार्शनिक-आधारः अस्ति। अत्र व्यक्तयः स्वस्वार्थं त्यक्त्वा सामूहिक-संकल्पेन प्रवर्तन्ताम् इति उपदेशः दीयते। एषा प्रवृत्तिः लोकसंग्रहस्य मूलरूपम् अस्ति। समाजः यदि विघटितः भवति, तर्हि लोकहितं न सम्भवति; अतः सामूहिक-एकात्मता वैदिक-दृष्ट्या अनिवार्या आसीत्। ऋग्वेदे दानस्य तथा समविभागस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते। दानी पुरुषः कीर्तिमान्, कृपणः तु निन्दितः। एषा मूल्य-व्यवस्था सामाजिक-न्यायस्य प्रारम्भिकरूपम् अस्ति। धनं केवलं व्यक्तिगत-स्वामित्वस्य विषयः न, अपि तु सामुदायिक-उत्तरदायित्वस्य साधनम् इति दृष्टिः स्पष्टा। वर्णाश्रम-व्यवस्था अपि वैदिके सामाजिक-कर्तव्य-विभागस्य साधनरूपेण अवस्थिताऽसीत्। यद्यपि अनन्तरकालीन-व्याख्यानेषु तस्य कठोर-रूपं दृश्यते, तथापि प्रारम्भे तस्य उद्देश्यः सामाजिक-कर्तव्य-समन्वयः आसीत्। प्रत्येकः स्वकर्तव्यं निर्वहति चेत् समाजः सम्यक् प्रवर्तते इति भावना लोकसंग्रहस्य नैतिकाधारः आसीत्। वेदेषु लोकोपकारिणी भावना केवलं सीमित-समुदाय-पर्यन्ता न, अपि तु व्यापक-विश्व-कल्याण-दृष्ट्या संयुक्ता दृश्यते। “विश्व” इति पदस्य प्रयोगः बहुधा दृश्यते, यः सूचयति यत् वैदिक-चिन्तनं संकीर्ण-जाति-परिसर-केन्द्रितं न, अपि तु विश्वमानव-समन्वय-प्रधानम् आसीत्। अत्र कस्यचित् एकस्य राष्ट्रस्य वा समुदायस्य न, अपि तु समग्र-मानव-समूहस्य

भद्रदर्शन-कामना व्यक्ता। एषा विश्वमानव-नैतिकता वैदिक-दृष्टिः वैशिष्ट्यम् अस्ति। अथर्ववेदे शान्तिपाठेषु त्रिवारं “शान्तिः” इति उच्चारः दृश्यते—

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

(यजुर्वेदः ३६.१७)

अयं त्रिवारोच्चारः केवलं आध्यात्मिक-शब्दाभ्यासः न, अपि तु दैविक-भौतिक-मानसिक-स्तरत्रये शान्तिकामना व्यक्तयति। एषा समग्र-कल्याण-दृष्टिः वैश्विक-नैतिक-चिन्तनस्य प्राचीनरूपम् इति मन्येत। वेदेषु पर्यावरणीय-संवेदनशीलता अपि विश्वकल्याणस्य अंगत्वेन स्वीकृता। पृथिवी, अन्तरिक्षम्, द्युलोकः— एते त्रयो लोकाः संतुलिताः स्युः इति प्रार्थना दृश्यते। एषा दृष्टिः मानवान् विश्वव्यवस्थायाः उत्तरदायित्वपूर्ण-अङ्गत्वेन स्थापितवती।

द्यौः शान्तिः अन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिः ।

(यजुर्वेदः ३६.१७)

अयं मन्त्रः विश्व-स्तरीय-संतुलनस्य आकाङ्क्षां दर्शयति। यदि द्युलोकः, अन्तरिक्षम्, पृथिवी च संतुलिताः भवन्ति, तर्हि मानवजीवनम् अपि संतुलितं भवति। एषा व्यापक-दृष्टिः आधुनिक-वैश्विक-नैतिक-विमर्शे अपि प्रासंगिका अस्ति।

सन्दर्भ सूची

- [1]. शर्मा, अभिनवकुमारः (२०२१)। वेदेषु सामाजिक-चेतना-मीमांसा। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [2]. त्रिपाठी, सुमेधा (२०२१)। “ऋग्वैदिक-संहिता च समष्टि-हित-दृष्टिः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ४८, पृ० ७१-१०२।
- [3]. पाण्डेयः, नीलमाधवः (२०२२)। यजुर्वेदे लोकसंग्रह-तत्त्वम्। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [4]. जोशी, रश्मिः (२०२२)। “अथर्ववेदे पर्यावरण-संवेदनशीलता”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः १८, पृ० ९५-१२६।
- [5]. द्विवेदी, आदित्यः (२०२३)। वैदिक-दर्शनस्य समकालीन-प्रासंगिकता। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [6]. उपाध्यायः, मञ्जरी (२०२३)। “वेदेषु विश्व-कल्याण-भावना”। दर्शनमीमांसा, खण्डः २२, पृ० ८४-११८।
- [7]. वर्मा, दीपशिखा (२०२४)। ऋत-संकल्पना तथा नैतिक-व्यवस्था। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [8]. मिश्रः, सौरभः (२०२४)। “वैदिक-मानव-दृष्टिः च वैश्विक-नैतिकता”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १६, पृ० १०८-१४६।
- [9]. शर्मा, अभिनवकुमारः (२०१७)। वेदेषु सामाजिक-चेतना-विमर्शः। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [10]. त्रिपाठी, सुमेधा (२०१८)। “ऋग्वैदिक-संहिता च समष्टि-हित-दृष्टिः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ४५, पृ० ६८-९७।
- [11]. पाण्डेयः, नीलमाधवः (२०१८)। वैदिक-दर्शनम् एवं लोकसंग्रहः। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [12]. जोशी, रश्मिः (२०१९)। “अथर्ववेदे लोकजीवन-चेतना”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः १५, पृ० ८८-११६।
- [13]. द्विवेदी, आदित्यः (२०१९)। वैदिक-समाजदर्शनस्य अध्ययनम्। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [14]. उपाध्यायः, मञ्जरी (२०२०)। “वेदेषु विश्व-कल्याण-भावना”। दर्शनमीमांसा, खण्डः २०, पृ० ७२-१०४।
- [15]. वर्मा, दीपशिखा (२०२०)। ऋत-संकल्पना तथा नैतिकव्यवस्था। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [16]. मिश्रः, सौरभः (२०२१)। “वैदिक-मानव-दृष्टिः च वैश्विक-नैतिकता”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १४, पृ० १०५-१३८।